

Олеся ТОМЕНЮК,

викладач кафедри іноземних мов ДВНЗ «Ужгородський національний
університет» (Україна, Ужгород) verusangel@mail.ru

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МОВНИХ ЯВИЩ

У даній статті розглянуто основні етапи становлення та розвитку когнітивної лінгвістики. Особлива увага зосереджена на визначенні когнітивного підходу до вивчення мови.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, когніція, категоризація, концептуальна структура.

Лит. 7.

Olesja TOMENIUK,

lecturer of Foreign Languages Department, SHEU «Uzhhorod National University»
(Ukraine, Uzhgorod) verusangel@mail.ru

COGNITIVE APPROACH TO THE LANGUAGE PHENOMENA ANALYSIS

The article is devoted to the study of the main stages of the cognitive linguistics formation and development. Special attention is focused on cognitive approach definition to the language phenomena analysis.

Key words: cognitive linguistics, cognition, categorizing, conceptual structure.

Ref. 7.

Олеся ТОМЕНЮК,

преподаватель кафедры иностранных языков
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет» (Украина, Ужгород)
verusangel@mail.ru

КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ

В данной статье рассмотрены основные этапы становления и развития когнитивной лингвистики. Особое внимание сосредоточено на определении когнитивного подхода к изучению языка.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнициция, категоризация, концептуальная структура.

Лит. 7.

Постановка проблеми. Сутність когнітивного підходу до мови полягає у вивченні її як загального когнітивного механізму, когнітивного інструменту – системи знаків, яка досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням людиною знань, з репрезентацією знань та обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробкою знань, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності. Внаслідок того, що мова є невід'ємною частиною пізнання (когніції), вона відображає взаємодію психологічних, комунікативних, функціональних та культурних факторів [4, 340]. На сучасному етапі розвитку лінгвістики повноцінне вивчення мови неможливе без застосування когнітивного підходу. Саме це визначає актуальність нашого дослідження.

Аналіз досліджень. Проблеми когнітивного підходу до аналізу мовних явищ розглядають у своїх дослідженнях Н. Болдирев, В. Касевич, Е. Кубрякова, Е. Рахіліна.

Мета статті – дослідити основні напрями когнітивного підходу до вивчення мовних явищ та проаналізувати етапи становлення когнітивної лінгвістики.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: проаналізувати етапи становлення когнітивної лінгвістики; дослідити передумови становлення даного підходу; визначити основні напрями когнітивного підходу до вивчення мови.

Виклад основного матеріалу. Когнітивна лінгвістика виникла у 70-ті роки ХХ ст. (у 1975 р. в назві статті американських мовознавців Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з'явився термін когнітивна граматика). Деякі вчені часом виникнення когнітивної лінгвістики вважають організований у 1989 р. Р. Дірвеном у Німеччині симпозиум, на якому було засновано журнал «Когнітивна лінгвістика».

Когнітивна лінгвістика (від англ. «знання», «пізнавальна здатність») – мовознавчий напрям, який функціонування мови розглядає як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища.

Когнітивна лінгвістика є складовою частиною когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням людиною знань, з репрезентацією знань та обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробкою знань, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності. Когнітивна парадигма може перерости в креативну, тобто творчу парадигму, яка використовуватиме когнітивні структури для вироблення нових знань, розв'язання важливих прикладних проблем.

Когнітологія є комплексною наукою. Значення мови для когнітивної науки є надзвичайно великим, бо саме через мову можна об'єктивізувати розумову (ментальну, мисленнєву) діяльність, тобто вербалізувати («ословити») її. З іншого боку, вивчення мови – це опосередкований шлях дослідження пізнання, бо когнітивні й мовні структури перебувають у певних співвідношеннях. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною у межах когнітології. Вона досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як вони представлені у мозку людини. Предмет когнітивної лінгвістики – визначення ролі мови у процесах пізнання й осмислення світу, реалізації процесів його концептуалізації й категоризації (підведення явища, об'єкта, процесу тощо під певну категорію; утворення й виділення самих категорій, тобто членування зовнішнього і внутрішнього світу людини), проблема співвідношення концептуальних систем з мовними, співвідношення наукової та повсякденно-побутової картин світу.

Варте уваги й загальне спрямування когнітивістів на дослідження мови у зв'язку з людиною, яка думає і пізнає. Переваги когнітивної лінгвістики й когнітивного підходу до мови в тому, що вони відкривають широкі перспективи бачення мови в усіх її різноманітних зв'язках з людиною, з її інтелектом і розумом, з усіма мисленнєвими й пізнавальними процесами, нею здійснюваними, і, нарешті, з тими механізмами та структурами, які лежать у їх основі.

Кожен новий напрям у мовознавстві пов'язаний з новим методом дослідження мови [3]. Не виникає сумнівів щодо наявності у когнітивної лінгвістики методу дослідження, що стала б причиною заперечення когнітивної лінгвістики як окремої парадигми у мо-

вознавстві, як це здалося В. Б. Касевич, яка стверджує, що «хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, вони все ж не створюють ні нового об'єкта (точніше, предмета) дослідження, ні навіть мовного методу» [3]. Насправді таким методом став нині активно використовуваний концептуальний аналіз. О. С. Кубрякова вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який передбачає «постійне співвіднесення мовних даних з іншими досвідними сенсомоторними даними на широкому культурологічному, соціологічному, біологічному, а особливо на психологічному тлі», що «метод когнітивної науки полягає передусім у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані й знайти смисл у їх кореляціях та співвідношеннях» [4].

Для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципові настанови: експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови), експланаторність (пояснення мовних явищ).

Диференціація різних структур знань, визначення загальних принципів їх формування, виявлення ролі мови в їх репрезентації, розумінні та інтерпретації становить предмет когнітивної семантики – найбільш важливого і найбільш опрацьованого розділу когнітивної лінгвістики. Усе це реалізується за допомогою концептуального аналізу.

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангаккер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, А. Ченкі та ін. Відомою є праця Р. Джекендоффа «Семантика і когнітивна діяльність» (1983), у якій обґрунтовується зв'язок семантики з психологією. Це реалізує український мовознавець А. С. Зеленько.

Репрезентанти когнітивної семантики вважають, що їх головне завдання – виявити й пояснити, як організоване знання про світ у свідомості людини і як формуються і фіксуються образи й поняття про світ. Тому вони розглядають семантику і мовні проблеми загалом через призму пов'язаних з лінгвістикою наук – герменевтикою (мистецтво тлумачення текстів, учення про принципи їх інтерпретації); гештальтпсихологією (одна з основних шкіл зарубіжної, переважно німецької, психології I пол. XX ст., яка висунула принцип цілісності (гештальт) як основу дослідження складних психічних явищ), когнітивною психологією (один з напрямків переважно американської психології, що розглядає всі психічні процеси як опосередковані мовою-мовленням процеси взаємодії людини з природним середовищем). Такий симбіоз різних наук дослідження мовних явищ, сприяючи всебічному їх вивченню, стає причиною втрати автономності лінгвістики як науки [4, 75].

Когнітивісти обґрунтували кілька теорій і запровадили у науковий обіг нові поняття й терміни.

Новою є когнітивна теорія категоризації – теорія систематизації значень слів у свідомості людини, яка здійснюється у межах сформованої повсякденно-побутової й художньої картин світу. В їх основу покладено ідею Б. Уорфа про членування світу на категорії за допомогою звукової мови. Когнітивний погляд на категоризацію ґрунтується на припущенні, що здатність людини до категоризації пов'язана з її досвідом та уявою, особливостями сприйняття, культурою, а також зі здатністю створювати образи їх за допомогою метафори, метонімії тощо.

Метою категоризації є пояснення нового через уже відоме та структурування світу за допомогою категорій концепту, фрейма, моделі світу і т. д. Об'єкти категоризації не є рівноправними всередині кожної категорії: одні є психологічно більш значущими, ніж

інші. Людина сприймає будь-яку семантичну категорію як таку, що має центр і периферію, «більш прототипних» і «менш прототипних» представників. Прототип – це такий центральний член категорії, який є її найкращим, найяскравішим представником, головним репрезентантом.

З теорією категоризації пов'язане поняття ментальних репрезентацій, під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості людини, що відтворюють реальний світ, втілюють знання про нього і почуття, які він викликає. Процеси свідомості розглядаються як оперування репрезентаціями.

На думку американського мовознавця А. Пайвіо, ментальні процеси у свідомості опосередковані не тільки мовою (словесними формами), але й образами й поняттями. Порівняльний аналіз категорій мови й засобів репрезентації показує, що хоча вони в багатьох випадках виконують різні функції, однак гармонійно доповнюють одна одну. За Дж. Фодором, наукова репрезентація є специфічною мовою мислення.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є концепт; саме цим когнітивна лінгвістика найбільшою мірою відрізняється від інших напрямів дослідження семантики. Під поняттям концепт розуміють парадигматично нерозчленоване образне уявлення про об'єкт. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ, чи прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певне ім'я у повсякденно- побутовій і художній моделях світу [6, 372].

Кожен концепт пов'язаний з деякими іншими концептами, і разом вони утворюють домени у художній моделі світу. Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему. Ці концепти можуть бути більш чи менш ментальні. Концептосистема не є стабільною. Навпаки, вона динамічна, весь час змінюється під впливом постійного процесу пізнання. Слід зазначити: концептосистеми у різних людей не збігаються, що залежить не тільки від їхнього інтелектуального рівня, а й від життєвої практики.

Можливість виділення концептів у моделі світу й структуралізації моделей світу цілком узгоджується з приписуваною мові Жаком Лаканом структуруючою здатністю. Уже відзначені нами звернення до принципів Вюрцбурзької психологічної школи дають підстави стверджувати, що ускладнюваний мозок людини формує потенційну здатність до з'яви у неї складніших форм ментальної діяльності.

Компонентами моделі світу є й фрейми. Фрейм – це синтагматична (а не просто синтаксична, як у тексті звукової мови) одиниця-категорія, що репрезентує стереотипні типізовані ситуації у свідомості людини у комплексі звукової мови та позавербальних засобів й призначена для ідентифікації нової ситуації, яка базується на такому ж ситуативному принципі. Поняття фрейму запроваджено М. Мінським у 1974 році. Фрейм не є закритою структурою. Він може доповнюватися шляхом поглиблення інформації про ситуацію образного уявлення про неї. Ідея фреймів реалізувалася у процесі застосування в дослідженні механізмів розуміння природної мови. Р. Шенк застосовує фреймовий аналіз для витлумачення розуміння смислу зв'язного тексту. Він розрізняє фрейми-сценарії та фрейми-плани. Сценарії відтворюють стандартні, типові ситуації у розвитку. До сценаріїв входить його назва, імена учасників ситуації, причин виникнення, набір дій. Плани дають змогу визначити причинково-наслідкові зв'язки між сценаріями. Виявлення зв'язку сценаріїв дає змогу визначити мету ситуації.

Отже, в аспекті парадигматики дослідники когнітивної семантики оперують комплексною мовно-позамовною категорією концепту, в аспекті синтагматичному – такою

ж комплексною категорією фрейму. Це помітила й продемонструвала на матеріалі власних назв О. Ю. Карпенко [5, 20].

Фрейми визначені як мовні категорії представниками структурної лінгвістики і поки що когнітивістами не було усвідомлено констатовано визначуваного нами їх статусу і співвідношення з концептом у моделі світу.

Крім когнітивної семантики, у когнітивній лінгвістиці визначилася низка когнітивно-граматичних теорій та концепцій. До них належать відмінкові граматики, когнітивна граMATика Р. Лангакера, теорія гештальтів Дж. Лакоффа, конструкційна граMATика Ч. Філлмора. Нами додається ще й авторський напрямок когнітивної лінгвістики – синергетичний детермінізм.

Визначившись як самостійний напрям у мовознавстві, когнітивна лінгвістика також не заперечує нічого з того, що було досягнуто раніше у лінгвістиці, а навпаки, інтегрує всі отримані знання, й узагальнює їх на новому, вищому, пояснювальному рівені [1, 8]. Когнітивний рівень аналізу створює можливість вийти за межі власне мовного знання та здійснити аналіз співвідношення мовного значення і концептуального змісту, що передається окремим словом [2, 13]. Когнітивна лінгвістика базується на зумовленості мови позамовною реальністю, на тісному взаємозв'язку одиниць мови та референтів, які вони називають. А, отже, цей напрям дослідження визначає нові підходи до вивчення термінологічної лексики і створює можливості вивчати терміни як слова в їх прямому зв'язку з науковим поняттям. У межах когнітивної науки термін розглядають, як такий, що фіксує особливу структуру знання людини.

Для кращого та широкого розуміння явищ, які відбуваються у мові, виникає потреба застосування саме когнітивного підходу, який дає можливість представити широку когнітивну основу механізмів накопичення знань, їхньої обробки, збереження та зображення як когнітивних моделей.

На цьому етапі свого розвитку когнітивна лінгвістика являє собою напрям, який складається із сукупності різних підходів і течій. Однак, попри певну узагальненість поглядів і навіть методів дослідження, немає жодного визначеного лідера, ні готової моделі, а навпаки, існує широкий вибір та цікаві пошуки нових рішень і завдань, які іноді представлені в різних напрямках [6, 371]. Когнітивна лінгвістика не має єдиного визначення. Когнітивним вважається будь-яке дослідження, в якому мовні явища пов'язані з діяльністю людського мозку [2, 13].

Найбільш відомі напрями в американській когнітивній лінгвістиці є такі: когнітивна граMATика, що була розроблена Р. Ларгакером, фреймова семантика, що вперше запропонована Ч. Філлмором; теорія ідеалізованих когнітивних моделей Дж. Лакоффа, яка виникла на основі всіх згаданих вище напрямів дослідження. До когнітивної лінгвістики відносять також праці Р. Джекендоффа, Л. Талмі та польсько-австралійського лінгвіста А. Вежбицької. У межах цих досліджень розроблені основні поняття, які покладені в основу когнітивної лінгвістики. Зокрема, введені такі поняття, як образ – схема (image schema – ментальна схематична структура, навколо якої організується досвід людини); фігура (figure – об'єкт, що рухається в ситуації) та фон (ground – нерухомі об'єкти у ситуації, на фоні яких рухаються фігури); база (base – окремий концепт, викликаний у свідомості мовним виразом), профіль (profile – певні підструктури, виокремлені в базі), траєктор, або об'єкт, що рухається (trajectory – об'єкт, який рухається відносно орієнтиру), орієнтир, або точка відліку (landmark – окреслена фігура, відносно якої рухається траєктор); фрейм (frame – структура знань про типізований об'єкт або стереотипну ситуацію) та сценарій (scenario – послідовність стереотипних подій, впорядко-

вана в часі), концептуальні метафори (conceptual metaphors – когнітивні структури, що базуються на розумінні однієї галузі крізь призму іншої), відображення, або проєкція (mapping – взаємне або однобічне перенесення знань з однієї концептуальної структури в іншу) та ін.

Висновки. Когнітивний напрям дослідження передбачає використання нових підходів до вивчення мови, зокрема термінологічної лексики. Це створює можливість вивчати терміни як слова, в їх прямому зв'язку з науковим поняттям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беляевская Е. Г. Принципы когнитивных исследований: проблема моделирования семантики языковых единиц / Е. Г. Беляевская // Когнитивная семантика: материалы 2-й международной школы-семинара: в 2 ч. – Тамбов, 2000. – Ч. 2. – С. 8–10.
2. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. – 123 с.
3. Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике / В. Б. Касевич // Общее языкознание и теория грамматики. – СПб., 1998. – С. 34–89.
4. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма : лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – 75 с.
5. Психологічна енциклопедія / [автор-упор. О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
6. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 2002. – С. 371–389.
7. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997. – С. 340–369.

REFERENCES

1. Beljaevskaja E. G. Principy kognitivnyh issledovanij: problema modelirovanija semantiki jazykovyh edinic / E. G. Beljaevskaja // Kognitivnaja semantika: materialy 2-ij mezhdunarodnoj shkoly-seminara: v 2 ch. – Tambov, 2000. – Ch. 2. – S. 8–10.
2. Boldyrev N. N. Kognitivnaja semantika: kurs lekcij po anglijskoj filologii / N. N. Boldyrev. – Tambov : Izd-vo Tambovskogo un-ta, 2000. – 123 s.
3. Kasevich V. B. O kognitivnoj lingvistike / V. B. Kasevich // Obshee jazykoznanie i teorija grammatiki. – SPb., 1998. – S. 34–89.
4. Kubrjakova E. S. Nachal'nye jetapy stanovlenija kognitivizma : lingvistika – psihologija – kognitivnaja nauka / E. S. Kubrjakova // Voprosy jazykoznanija. – 1994. – No 4. – 75 s.
5. Psihologichna enciklopedija / [avtor-upor. O. M. Stepanov]. – K. : Akademvidav, 2006. – 424 s.
6. Rahilina E. V. Osnovnye idei kognitivnoj semantiki / E. V. Rahilina // Fundamental'nye napravlenija sovremennoj amerikanskoj lingvistiki. – M., 2002. – S. 371–389.
7. Chenki A. Semantika v kognitivnoj lingvistike / A. Chenki // Fundamental'nye napravlenija sovremennoj amerikanskoj lingvistiki. – M., 1997. – S. 340–369.

Статтю подано до редакції 17.02.2015 р.